

JURIJ A. NYIKIFOROV

A második világháború és a Szovjetunió elleni német támadás okai a legújabb orosz történetírásban

A nagy honvédő háború története iránt megnyilvánuló lankadatlan érdeklődést az 1945-ben aratott győzelem elévülhetetlen jelentősége táplálja, amely a nép hősi helyállásával párosult. A háborút követő több évtizedes szovjet periódusban hatalmasra duzzadt a nagy honvédő háború eseményeinek szentelt tudományos és memoárirodalom. Ugyanakkor, eltekintve a számottevő eredményektől, a történészek előtt nem kevés megoldatlan probléma maradt.

A történeti munkákon gyakran látszott, hogy a háború utáni szovjet történeti kutatások színvonalát kedvezőtlenül befolyásolta a különféle témák és események elhallgatása, a legfelsőbb politikai és katonai vezetés tevékenységének apologetikus megközelítése, a levéltári anyagok és a külföldi tudósokkal való kapcsolatok korlátozottsága. Az idő múlásával mind erősebben jelentkezett annak szükségessége, hogy a történeti művek már ne függjenek a hivatalos párt- és állami dokumentumokból rájuk erőltetett magyarázatoktól és értékelésektől.

Az 1990-es évektől fogva a hazai történetírásban új korszak kezdődött. Létrejötték a háborúról nyert ismeretek további elmélyítésének a feltételei, és mód nyílt az előző időszak kutatási eredményeinek kritikai megközelítésére. A legfontosabb kérdések tanulmányozásának és a nézetek kifejtésének sokfélesége, a külföldi szakirodalom ismeretlen területeinek a feltárulása az orosz történészek előtt lehetővé tette, hogy a nagy honvédő háború kevésbé tanulmányozott oldalait objektíven megvilágíthassák.

Az elmúlt csaknem tizenöt év alatt az orosz háborús történetírás nem kis utat futott be. A módszertani és ideológiai pluralizmus kibontakozása mellett segítette a fejlődést a kutatások lényegesen nagyobb forrásalapja is. Levéltári anyagok feldolgozása és több tucat gyűjteményben való megjelentetése számottevően megkönnyítette a történészek mun-

káját, mert korábban nem vizsgált tárgyak tanulmányozása előtt nyitotta meg az utat.

Különösen figyelemre méltó a maga nemében egyedülálló az *Orosz levéltár: a Nagy Honvédő Háború, 1941–1945. Dokumentumok és forrásanyagok* című sorozat, amely folytatja azt a munkát, amelyet 1993 óta a moszkvai Hadtörténeti Intézet kollektívája végzett. Az utóbbi tíz évben tucatszámra jelentek meg olyan kötetek, amelyek anyagukban a legfelsőbb politikai és katonai vezetés tevékenységét, a legfontosabb stratégiai műveletek előkészítését és végrehajtását, a csapatok védelmi és harcászati feladatainak fenntartására irányuló feladatok megoldását, a partizánharc formáinak és módszereinek a kidolgozását, a szovjet és a külföldi hadifoglyok sorsát világítják meg, és még sok egyéb kérdést.¹

A háború előestéjén és éveiben kialakult nemzetközi kapcsolatoknak, a Hitler-ellenes koalíció országai közt megvalósult nemzetközi együttműködés problémáinak, a szövetséges hatalmak közös katonai és politikai fellépésének a tanulmányozása szempontjából igen nagy előrelépést hoztak a diplomáciai iratok gyűjteményes kiadásai, és mind közül az első helyen az Orosz Föderáció Külügyminisztériuma által kiadott a *Külpolitikai dokumentumok*² című sorozat kötetei. Ezeket egészítik ki

¹ *Russzkij arhiv: Velikaja Otyecsesztvennaja vojne 1941–1945. Dokumenti i matyeriali.* Moszkva, Terra, 1997. 12. k. (1–2). *Nakanunye vojni: Matyeriali szovescsanyij viszsego rukovogyjascsego szosztava VMF SZSZSZR v konce 1940. g.* 12. k. (1). *Nakanunye vojni: Matyeriali szovescsanyij viszsego rukovogyjascsego szosztava RKKK 23–31 gyekabra 1940 g.* Moszkva, Terra, 1993; *Prikazi NKO SZSZSZR, 1937–21. 6. 1941 g.* 13. k. (2–1), Moszkva, Terra, 1994; *Prikazi NKO SZSZSZR, 22 ijunya 1941 g.–1942 g.* 13. k. (2–2). Moszkva, Terra, 1997; *Prikazi NKO SZSZSZR (1943–1945 g.).* 13. k. (2–3). Moszkva, Terra, 1997; *SZSZSZR i Polska: K isztorii vojnennogo szojuza: Dokumenti i matyeriali.* 14. k. (3–1). Moszkva, 1994; *Bitva pod Moszkvoj.* Dokumentumgyűjtemény. 15. k. (4–1). Moszkva, Terra, 1997; *Preljuzija Kurszkoj bitvi.* 15. k. (4–3). Moszkva, Terra, 1997; *Kurszkaja bitva: dokumenti i matyeriali 27 marta–23 avgusztja 1943 g.* 15. k. (4–4). Moszkva, Terra, 1997; *Bitva za Berlin (Krasznaja Armija v poverzsennoj Germanyii.* 15. k. (4–5), Moszkva, Terra, 1995; *Sztavka VGK: Dokumenti i matyeriali. 1941 god.* 16. k. (5–1). Moszkva; Terra, 1996; *Sztavka VGK: Dokumenti i matyeriali. 1942 g.* 16. k. (5–2). Moszkva; Terra, 1996; *Sztavka VGK: Dokumenti i matyeriali, 1943 g.* 16. k. (5–3). Moszkva; Terra, 1999; *Sztavka VGK: Dokumenti i matyeriali. 1944–1945 gg.* 16. k. (5–4). Moszkva, Terra, 1999; *Gl. polit. organi Vooruzs. Szil SZSZSZR v Velikoj Otyecsesztvennoj vojni 1941–1945 gg. Dokumenti i matyeriali.* 17–6. k. (1–2). Moszkva, Terra, 1996; *Szovjetszko–japonszkaja vojna 1945 g.; Isztorija vojenno-polityicseszko protyivoborsztva dvuh gyerzsav v 30–40-e gg. Dokumenti i matyeriali.* 18. k. (7–1). Moszkva, Terra, 1997; *Szovjetszko–japonszkaja vojna 1945 goda; Isztorija vojenno-polityicseszko protyivoborsztva dvuh gyerzsav v 30–40-e godi: Dokumenti i matyeriali.* 2V k., 18. k. (7–2). Moszkva, Terra, 2000; *Partizanszkoje dzvisenyije v godi Velikoj Otyecsesztvennoj vojni 1941–1945 gg. Dokumenti i matyeriali.* 20. k. (9). Moszkva, Terra, 1999; *Genyeralnij stab v godi Velikoj Otyecsesztvennoj vojni. Dokumenti i matyeriali 1941 g.* 23. k. (12–1). Moszkva, Terra, 1997; *Genyeralnij stab v godi Velikoj Otyecsesztvennoj vojni. Dokumenti i matyeriali 1944–1945 gg.* 23. k. (12–4). Moszkva, Terra, 2001; *Til Krasznoj Armii v Velikoj Otyecsesztvennoj vojnye 1941–1945 gg. Dokumenti i matyeriali.* 25. k. (14). Moszkva, Terra, 1998; stb.

² *Dokumenti vnjesnyej polityiki.* XXII., XXIII., XXIV. k.

a tematikus gyűjtemények³ hosszú sorának anyagai. Néhány korábban ismeretlen dokumentum folyóiratban, monográfiák mellékleteként stb. jelent meg. Ezen a téren külön hangsúlyozni kell a történelmi dokumentarista műfaj elismert mesterének, O. A. Rzsesevszkijnek⁴ az érdemeit.

Elsőrendű fontosságú az *Állambiztonsági szervek a nagy honvédő háborúban*⁵ című sokkötetes dokumentumgyűjtemény nyilvánosság elé tárása (az 1980-as években jelent meg korlátozott példányszámban, szolgálati használatra). Egy másik elismerésre méltó sorozatban⁶ az Orosz Föderáció Szövetségi Védelmi Hivatalának Központi Levéltárából való dokumentumok látnak napvilágot, amelyek tartalma nemcsak a szakembereknek érdekes, hanem a széles olvasóközönségnek is.

Mindezek és más, az utóbbi évtizedben megjelent munkák⁷ nem egyszerűen gazdagítják a második világháborús történetírást, hanem lehetővé teszik azt is, hogy az egész hadtörténeti kutatás minőségileg új szintre emelkedjék. Általuk jöttek létre a feltételek a háború történetének sokrétű tudományos kutatására, a korábbi bonyolult elképzelések helyesbítésére és kiegészítésére. Mindemellett a levéltári dokumentumok publikációjának a társadalmi jelentősége is nagy, mert ez a legfontosabb eszköz arra, hogy leleplezze a nagy honvédő háború tényeinek gyakorlata tisztességtelen értelmezését vagy közönséges elferdítését a kortárs szakirodalomban.⁸

³ *Szovjetszko–amerikanszkije otnosenyija 1939–1945*. Szerk.: G. N. Szevosztjjan. Moszkva, MFD, 2004; *Szovjetszko–norvezsszkije otnosenyija. 1917–1955*. Moszkva, ELIA–ART–O, 1997; stb.

⁴ O. A. RZSESEVSZKIJ: *Vojna i diplomatija*. Moszkva, Nauka, 1997; Uő: *Sztalin i Csercsill*. Moszkva, Nauka, 2004.

⁵ *Organi goszdarsztvennoj bezopasznosztij SZSZSZR v Velikoj Otyecsesztvennoj vojnye*. I. rész. *Nakanunye*. 1–2. k. Moszkva, A/O „Knyiga i biznyisz”, 1995; II. rész *Nacsalo. 22 ijunyja–31 gyekabrja 1941*. 1–2. k. Moszkva, Rusz Kiadó, 2000; T. S. Kn. 1. *Krusenyije blickriga. 1 janvarja–30 ijunyja 1942 g.*, 2. k.; *Ot obozroni k nasztuplenyiju. 1 ijulja–31 gyekabrja 1942 g.* Moszkva, Rusz, 2003.

⁶ *Sztalingradszkaja epopeja*. Moszkva, 2000; *Agonyija i szmerty Adolfa Gitlera*. Moszkva, 2000; *Lubjanka v dnyj bitvi za Moszkvu*. Moszkva, 2002; „*Ognennaja duga*”: *Kurszkaja bitva glazami Lubjanki*. Moszkva, 2003.

⁷ Többek között külön említésre érdemes: *Glavnij vojennij szovjet RKKa. 13 marta 1938 g.–20 ijunyja 1941 g. Dokumenti i materjali*. Moszkva, ROSSZPEN, 2004; *Komintern i vtoraja mirovaja vojna*. I–II. k. Szerk.: K. M. ANGYERSZON–A. O. CSUBARJAN. Moszkva, 1997; *Komintern i grazsdanszkaja vojna v Iszpanyii. Dokumenti*. Moszkva, Nauka, 2001; *Moszkva–Rim. Polityika i gyiplomatija Kremlja. 1920–1939*. Szerk.: G. N. SZEVOZSZTYANOV. Moszkva, Nauka, 2003; *Politbjuro CK RKP(b)–VKP(b) i Jevropa. Resenyija „oszoboj papki”*. 1923–1939. Moszkva, ROSSZPEN, 2001; *Politbjuro CK RKP(b)–VKP(b) i Komintern: 1919–1943 gg. Dokumenti*. Moszkva: ROSSZPEN, 2004; *Rosszija i SZSA: ekonomicseskije otnosenyija 1933–1941*. Moszkva, Nauka, 2001; *1941 god*. 1–2. k. Moszkva, MFD, 1998.

⁸ Erre joggal fordítottak különös figyelmet „A Nagy Győzelem dokumentált öröksége és a korszerűség” című konferencia résztvevői is (Moszkva, 2000). A konferencia határozatait lásd *Vesztnyik arhiviszta*, 2000/3–4. 25.

Elsőrangú tudományos jelentősége van az alapvető szakmai művek átdolgozásának és kiadásának is. A szovjet periódus egyik legkomolyabb vállalkozása volt *A második világháború története. 1939–1945* tizenkét kötetben, amelynek szerkesztése 1982-ben zárult le. Annak ellenére, hogy a „peresztrojka” időszakában rengeteg helytálló (olykor túlzottan éles) kritikai észrevétel hangzott el a művel kapcsolatban, tartalmilag ma is őriz bizonyos tudományos jelentőséget. Ugyanakkor érthető az is, hogy a forrásanyag kibővülésével óhatatlanul felfogásbeli változás következett be a nagy honvédő háború eseményeinek és előtörténetének értelmezésében, és ez a folyamat a konkrét történelmi kutatások legújabb adataira, statisztikai feldolgozásokra stb. alapozva ment végbe. Egy új, nagy fontosságú mű összeállításának a kérdése tíz esztendőn át vajúdott (ha 1987-et vesszük alapul, amikor az SZKP vezetősége határozatot fogadott el egy tízkötetes, a háború történetét feldolgozó enciklopédia létrehozásáról). Az erőfeszítések eredménye négy kötet lett *A nagy honvédő háború, 1941–1945. Hadtörténeti tanulmányok* címmel, és ezt a tudományos közélet igen kedvezően fogadta.⁹

Az utóbbi tíz esztendőnek volt még egy másik fontos tudományos eredménye, *A XX. század világháborúi* címmel megjelent nagyszabású munka, amelyet az Orosz Tudományos Akadémia Egyetemes Történeti Intézete állított össze, együttműködésben az első és második világháborúra szakosodott történészek társulásával.¹⁰ A szóban forgó mű újdonsága abban áll, hogy a két világháború és kölcsönhatásainak komplex vizsgálatát végzi el. Mindkét világháborúnak két-két kötetet szenteltek a szerzők: a kettő közül az egyik történelmi tanulmány, a másik szöveggyűjtemény. A mű áttekintést ad a harci tevékenységek menetéről, amit összekapcsol a szembenálló hatalmak stratégiájának és politikájának elemzésével, vizsgálja a háborúk gazdasági, társadalmi és kulturális hatásait, valamint e területek alakulását a háborús körülmények között. A hatalmas munka összegzi a 20. századi világháborúk kutatásának legfontosabb eredményeit, és alapul szolgálhat a kérdéskomplexum továbbgondolásához olyan körülmények között, amikor a látszólag múltba vesztett geopolitikai és társadalompolitikai problémák a kétpólusú világ felbomlásának a hatására, az európai integráció és a globalizáció új kor-

⁹ *Velikaja Otyecsesztvennaja vojna 1941–1945*. Moszkva, Nauka, 1998–1999. – A visszhangról lásd B. A. TOMAN: *Novoje fundamentalnoje izdanije po isztorii Velikoj Otyecsesztvennoj vojni. Novaja i novejsaja isztorija*, 2000/6. 3–16.; a kötetek tartalmi ismertetését lásd A. A. PAREGIN: *Narod-pobegyityel dolzszen znaty pravdu o vojnye. Otyecsesztvennaja isztorija*, 2000/3. 40–47.

¹⁰ *Mirovije vojni XX veka*. 1–4. k. Moszkva, Nauka, 2002.

szakának beköszöntével ismét fontosak lesznek. Ezeknek a problémáknak a gyökereihez – magától értetődően – a világháborúk genezisének idejéig kell leásni, magukat a problémákat pedig végeredményük és következményeik határozzák meg.

Az orosz történészek új nemzedékének munkáiban elindult folyamat a megkövült felfogások és sztereotípiák felülvizsgálatára szükségszerűen olyan általános problémákat is érint, amelyek összefüggésben állnak a második világháború kirobbanásával és „eredetével”, kibontakozásának körülményeivel, a Szovjetunió helyével és szerepével a háború előtti időszak nemzetközi rendszerében.

A szovjet időszakban ama felfogás részletes megalapozása zajlott, amely a világháborút a kapitalizmus mint rendszer túlhaladottságát bizonyító jelenségnek tekintette. Eszerint a különböző országok egyenlőtlen politikai és gazdasági fejlettségéből adódó ellentmondások, illetve az imperialista hatalmak erőviszonyai, valamint az egymás között felosztott gyarmatok és befolyási övezetek kérdései szükségszerűen torkolltak konfliktusba. A két világháború közti korszak és a második világháború időszakának különlegessége az volt – hangoztatták a szovjet történészek –, hogy ezek az ellentmondások párhuzamosan és szoros kölcsönhatásban fejlődtek a kor legfőbb ellentmondásaival, amelyek a két szemben álló társadalmi rendszer: a kapitalizmus és a szocializmus között keletkeztek.

E felfogás szerint a második világháború fő szálláscsinálói a nyugati államok leghatalmasabb monopóliumai voltak, amelyek az egész földgolyón szorgalmazták a társadalmak militarizációját, dolgoztak a háborús konfliktusok kiéleződésén, és ezekbe mind nagyobb számban vonták bele az országokat és népeket. Ők hívták életre azt az erőt, amely a háború kirobbantója lett – a német fasizmust, a nagytőke érdekeinek megtestesülését, a burzsoá diktatúra legagresszívabb, terrorisztikus formáját.¹¹

A második világháború kibontakozásának konkrét körülményeiről szólva a szovjet történetírás mindenekelőtt a következőket hangsúlyozta. Németország, amely vesztes volt az első világháborúban – s vele együtt Olaszország és Japán, miután mindkettő úgy ítélte, hogy a győztesek kijátszották a hadiszákmány elosztásában – a világ újrafelosztását követelte. Mindazonáltal a második világháború nem volt eleve elrendelt következmény. Megvolt rá a lehetőség, hogy akadályokat állítsanak a világméretű konfliktusba torkolló folyamat elé, csakhogy az osztálygyűlölettől vezérelt amerikai, angol és francia vezető körök

¹¹ *Isztorija vtoroj mirovoj vojni 1939–1945*. 1. k. Moszkva, 1973.

támogatták a fasiszta agressziót, arra számítva, hogy Hitler kezével fojthatják meg az első szocialista államot. A kommunizmus elterjedésének veszélye olyannyira elhomályosította látásukat, hogy alábecsülték a fasiszmus fenyegetéseit.¹²

A szovjet történetírás kategorikusan állította, hogy a Szovjetunió minden erőfeszítést megtett a világháború elhárítására. A Szovjetunió kormánya nem akart háborút, és ennek megfelelően az 1930-as években kitartó harcot folytatott a békéért és biztonságért a Népszövetségben. Ez az álláspontja azzal volt magyarázható, hogy az országban hiányoztak az olyan osztályok és körök, amelyek bármit nyerhettek volna egy háborúban való részvétellel. Éppen ellenkezőleg, a Szovjetunió teljes lakossága, beleértve a vezetőket is, csak veszíthetett egy hatalmas nemzetközi konfliktusban.

A kortárs orosz történetírás számos oknál fogva (amelyeknek a tudományos kutatás viszonylatában megvan mind a külső, mind a belső karaktere) kerüli a marxista módszertan és terminológia használatát. Manapság a történészek azt a célt tűzik maguk elé, hogy a vezető világhatalmak ellentmondásait a geopolitika szempontjai felől vizsgálják, vagyis az egyes államok politikájának és katonai stratégiájának az alakulásában a természeti-földrajzi tényező szerepét vizsgálják. Az egészen konkrét tartalmakat hordozó társadalmi-gazdasági „felvevőpiac” vagy a „nyersanyagforrások” terminus helyett a jóval homályosabb kifejezéstartalmú „érdeklőzóna” vagy „befolyási szféra” fogalmat használják. Emellett a legnagyobb figyelmet az első világháború után a világon előállt területi változásoknak, az országhatárok átrajzolásának, a nagyhatalmak közti erőviszonyok megváltozásának szentelik. Következésképpen a háború okait néhány olyan állam harcára korlátozva keresik, amelyek vissza akarták szerezni elveszített területeiket és a mások által elhódított befolyási övezeteiket. Ebből a megközelítésből nézve az államhatárok átszabása és a földrajzi-gazdasági területek erőszakos újrafelosztása elkerülhetetlenül kiélezte a nemzetközi konfliktusokat, ami oda vezetett, hogy a nagyhatalmak egyre növekvő mértékben avatkoztak bele más országok ügyeibe, és mindez együtt teremtette meg a világháború feltételeit.¹³

Ez a tendencia a kortárs szakirodalomban együtt jár olyan történészek és filozófusok elméleti örökségének a fokozatos elsajátításával, akiknek

¹² Uo. VIII–IX.; I. D. OVSZJANIJ: *Tajna v kotoroj vojna rozsdalasz. (Kak imperilaiszti podgotovili i razvjazali vtoroju mirovoju vojnu)*. 2. kiadás. Moszkva, 1975; Sz. A. TYUSKEVICS: *Krizisznije szituacii nakanunye vojni: uroki i vivodi*. In: *Krah blickriga: urok militarisztam i agresszoram*. Moszkva, Vojenizdat, 1987. 47–54.

¹³ *Mirovije vojni XX veka*. 3. k. Moszkva, Nauka, 2002.

az eszméi az úgynevezett civilizációs felfogás kereteibe illeszkednek (Nyikolaj Danyilevszkij, Oswald Spengler, Arnold J. Toynbee és mások). Ők figyelmüket arra összpontosítják, hogy a 20. századi világháborúk milyen összefüggésben állnak a civilizációs ellentmondásokkal, köztük a nyugat-európai és a görögkeleti szláv civilizációk évszázados szembenállásával, amelyek a maguk szociokulturális alapján állva kölcsönösen nem fogadják el és nem értik meg egymás életmódját és értékrendjét.¹⁴

A történelmi materializmus posztulátumait magáénak valló szovjet történetírás tradíciói szerint az európai faszizmus mindenekelőtt a kizsákmányoló osztályok reakciója volt a munkás- és nemzeti mozgalmak világméretű megerősödésére, azaz az „imperialista reakció faltörő kosa” volt – jelen esetben viszont a kutatás középpontjában ugyanennek a jelenségnek a szociális és kulturális aspektusai állnak. A faszizmus és a nemzetiszocializmus Németországban úgy jelenik meg, mint egy meghatározott kulturális tradíció terméke, mint a Nyugat kultúrájának és filozófiájának a gyümölcse.¹⁵

A náciizmusról mint civilizációs jelenségről való elképzelés térhódítássa rendszeressé teszi a párbeszédet az orosz és a külföldi társadalomkutatók között, így a hazai történészek megismerhetik más országok tudósainak eredményeit.¹⁶ Különösképpen M. Szarkiszjanc kutatásai érdemelnek figyelmet, aki Nagy-Britannia birodalmi ideológiájának és politikájának, illetve a nyugat-európai szociáldarwinizmusnak és rasszizmusnak a hatását elemzi a náci ideológia kialakulására és érvényesülésére a gyakorlati politikában.¹⁷

A geopolitikai és civilizációs tényezők figyelembevétele nélkül ma valóban nem képzelhető el olyan komoly elméleti munka, amely a Szovjetuniót ért német támadás okait vizsgálja. A szovjet (kiváltképp a széles olvasóközönségnek szánt) szakirodalom előterében még azok az értelmezések álltak, amelyek érdemileg a nagy honvédő háború osztályjellegére korlátozódnak – „a két egymással szemben álló társadalmi-gazdasági rendszer kompromisszumokat nem ismerő összeütközésére”.¹⁸

¹⁴ Lásd N. A. NAROCŠNYICKAJA: *Rosszija i russzkije v mirovoj isztorii*. Moszkva, 2004.

¹⁵ Lásd Sz. G. KARA-MURZA: *Szovjetszkaja civilizacija*. 1. k. Moszkva, Algoritm, 2001. 445–476.

¹⁶ A korábbi évtizedekhez képest jelentősen könnyebben hozzáférhető a külföldi szakirodalom, aminek kedvező hatását több ízben méltatták már a történétírók. Lásd A. Sz. JAKUSEVSZKIJ: *Zapadnaja isztoriografija Velikoj Otyecsesztvennoj vojni Szovjetszkogo Szozuza: etapi i osznovnije koncepcii (1941–1991)*. Moszkva, 1997. 24.

¹⁷ M. SZARKISZJANC: *Anglijszkije kornyi nyemeckogo fasizma: Ot britanszkoj k avsztro-bavarszkaj „rasze-goszpod”*. Fordítás németből. Szentpétervár. Akagyemicsszkij projekt, 2003.

¹⁸ *Filozofija i vojennaja isztorija*. Moszkva, 1979. 158.

A német invázió céljainak megvilágításakor e munkákban azt hangsúlyozzák, hogy a támadás célja az volt, hogy a Szovjetunióban felszámolják a szocializmust. A közismert, különféle terveket tartalmazó dokumentumok – Barbarossa-terv, az Ost-hadművelet direktívái és hasonlók¹⁹ – értelmezését nagyban nehezítette a bonyolult ideológiai klisék kövétésének kényszere. Mindeközben nyilvánvaló volt, hogy Németország céljai messze túlléptek az ideológiai háború keretein, és magukban foglalták az orosz és a Szovjetunióban élő más népek államiságának és kultúrájának a lerombolását, bizonyos kelet-európai népek fizikai megsemmisítését. „Nekünk most nem csupán a pillanatnyi bolszevista problémát kell megoldanunk, hanem azokat a problémákat is, amelyek túlmutatnak ennek az átmeneti problémának a keretein – jelentette ki Alfred Rosenberg. – A háború célja, hogy megvédje Európa leglényegét és elvigye messze keletre.”²⁰ A Németországban évtizedek alatt kiforrálódott „elenséggképhez” az „örök harc” képzelet is társult, amelyet a germánok folytatnak a szlávok ellen kulturális rendeltetésből, mert az európaiak joga, hogy uralkodjanak a Kelet fölött.²¹

Ennek megfelelően manapság a történészek arra törekszenek, hogy a nagy honvédő háború eseményeit egy szélesebb, világtörténelmi környezetben helyezték el, és úgy vizsgálják őket, mint a „Drang nach Osten” – geopolitikai „nyomásgyakorlás a Keletre” – és még tágabb értelemben mint az évszázadok óta meglévő ellentét jelenségeit Oroszország és Európa között.²² Ebben a tekintetben figyelmet érdemelnek O. J. Plenkov munkái, amelyekben a szerző a német politikai hagyományokat elemez a 19. század derekától kezdve. Nála a nácik európai uralmi törekvése, illetve az, hogy új körülmények között teremtsék újjá a Német-római Birodalmat a megelőző történelmi fejlődés összességére.²³

¹⁹ *Dokumenti ob okkupacionnoj polityike fasisztszkaj Germanyii na tyerritorii SZSZSZR (1941–1944 gg.)*. Moszkva, 1963; V. I. Dasicsev: *Bankrotsztvo sztratyegij germanszkogo faszma*. Moszkva, 1973; „*Szover-senno szekretno! Tolko dlja komandovanyija!*” *Sztratyegija fasisztszkaj Germanyii v vojnye protyiv SZSZSZR*. Moszkva, 1967.

²⁰ Idézi: *Dokumenti ob okkupacionnoj polityike fasisztszkaj Germanyii na tyerritorii SZSZSZR (1941–1944 gg.)*. I. m. 391.

²¹ Lásd *Vojna Germanyii protyiv Szovjetszkogo Szozuja 1941–1945. Dokumentalnaja ekzpozicija g. Berlina k 50-letyiju szo dnya napagyenyija Germanyii na Szovjetszkij Szozuz*. Berlin, 1991. 11–21; R. RJURUP: *Nyemci i vojna protyiv Szovjetszkogo Szozuja. Szvobodnaja miszl*, 1994/11.

²² V. V. KOZSINOV: *Rosszija. Vek XX (1939–1964). Opit beszprisztrasztnogo isszledovanyija*. Moszkva, Algoritm, 1999; V. V. GYENYISZOV: *Geopolityicseszki faktor v isztoricseszkih szugybah Rosszii (o kornyah germanszkaj agresszii 1941 goda)*. In: *Szozidatyelnaja rolj Velikoj Pobedi*. Moszkva, IF RAN, 2000. 36–57.

²³ Lásd például O. J. PLENKOV: *Mifi nacii protyiv mifov gymokratyii: nyemeckaja polityicseszakja tragycija i nacizm*. Szentpétervár, 1997.

Ezeknek a körülményeknek a mellőzése, a 20. század közepi világméretű konfliktus leegyszerűsítése „a náciizmus és a bolsevizmus” összecsapására felületesnek tetszik. Másfelől azonban a „peresztrojka” időszakától megjelent az orosz történetírásban egy olyan irányzat, amely néhány külföldi iskola és kurzus alaptéziseit veszi kölcsön. Különösképpen az a nézet van terjedőben, hogy az első világháború után a világtörténelem meghatározó mozgatója „a liberális demokráciáért” a két totalitárius eszmerendszer – a fasizmus és a kommunizmus – ellen folytatott harc volt (mely formula legkivált az angol nyelvű szakirodalomban fordult elő sűrűn a „hidegháború” korszakában).²⁴

A tézis, amely a hitlerizmust egybemossa a bolsevizmussal, a Harmadik Birodalom és a „sztálini” Szovjetunió rokon voltát hangsúlyozza, az 1990-es évek elején bizonyos politikai elvárásoknak megfelelően sűrűn szerepelt a publicisztikában, és befészkelte magát a társadalom tudatába is. Ez esetben a figyelem mindenekelőtt a felszíni hasonlóságokra összpontosult, amelyek a politikai rend legitimációs technológiáját érintették, illetve (például) a represszív intézkedéseket, az állami és a pártapparátus szoros együttműködésének a lehetőségét. Az efféle nézetek igazolására a második világháború történetírásában annak a történelmi anyagnak az előtérbe helyezése szolgált, amely az 1939–1941-es periódushoz kapcsolódott, mindenekelőtt a szovjet–német tárgyalásokhoz 1939 nyarán–őszén és az akkor született titkos egyezményekhez. E felfogás hívei ezeket és más eseményeket is a „totalitárius rendszerek” belső hasonlóságainak jeleként interpretálták, amely rendszerek kezdetben egy úton haladtak, majd összeütközésbe kerültek egymással a mindkét részről megnyilvánuló agresszív törekvések miatt.

Végeredményben számos posztszovjet történelmi műben és többféle változatban vádolják meg a Szovjetuniót az expanzionizmussal, amelyet vagy a kommunista világforradalom meghatározott törekvésének tulajdonítanak, vagy a sztálini vezetés „birodalmi ambícióihoz” kötnek. E koncepció szerint a Szovjetunió nemcsak hogy nem igyekezett a béke megőrzésére Európában, hanem aktívan részt vett a nemzetközi feszültségek kiélezésében, végső soron pedig abban, hogy a világ háborúba

²⁴ A megfelelő külföldi, mindenekelőtt angol-amerikai szakirodalom áttekintését lásd O. A. RZSESEVSZKIJ: *Vojna i isztorija: Burzsuaznaja isztoriografija SZSA o vtoroj mirovoj vojnye v issledovanyijah burzsuaznih isztorikov*. 2. kiadás. Moszkva, Misl, 1984. 60–94.; Uő: *Pricsini vtoroj mirovoj vojni v issledovanyijah burzsuaznih isztorikov*. In: *Krah blickriga: urok militarisztam i agresszoram*. I. m. 98–105.; *Krityka osnovnih koncepcij burzsuaznaj isztoriografii vtoroj mirovoj vojni*. Moszkva, Nauka, 1983. Mifi o „szovjetszkom ekszpanszionizme” i „preventivnoj vojnye” című fejezetet. 92–109.

sodródjék. Az 1990-es években ebben a kontextusban történtek újabb kísérletek arra, hogy revideálják Németország felelősségét a Szovjetunió megtámadásában, és így kapott lábra az a koholmány, hogy 1941-ben a Szovjetunió Németország megtámadására készült.²⁵

A Szovjetunió helyének és szerepének tanulmányozása az 1920–1930-as évek világpolitikájában, a szovjet állami vezetés felelősségének vizsgálata a világ fokozatos háborúba sodródásában, a háború kiszélesedését kiváltó körülmények mérlegelése megmaradt a történészek figyelmének homlokterében, akik élénk vitát folytatnak egymással az 1939. augusztus 23-i szovjet–német megegyezéshez kapcsolódó titkos jegyzőkönyvek körül. A mai tudósok többsége az elődök kutatási eredményeire támaszkodva a valóságos képet építik tovább az 1930-as szovjet kül- és belpolitika eredményeiről és melléfogásairól, miközben mindvégig hangsúlyozzák, hogy a szovjet vezetésnek végképp nem volt érdeke a nemzetközi helyzet kiéleződése. Ez pedig szorosan összefügg azzal a körülménnyel, hogy a két háború közti időszakban feltámadt a valós veszélye annak, hogy a gazdaságilag legfejlettebb hatalmak összefognak a Szovjetunió ellen. A szovjet külpolitika legfontosabb feladata az 1920–1930-as években az volt, hogy szövetségeseket találjon magának, megakadályozza, hogy hatalmas ellenségei egy szovjetellenes platformon tömörüljenek, és elkerülje (vagy legalább minél tovább halogassa), hogy az ország belépjen bármilyen háborúba.

Ez az értelmezés módszertanilag megalapozott, és arra a felfogásra épül, hogy az új- és a legújabb kor nemzetközi viszonyainak legfőbb mozgatórugói a nemzetállami érdekek; ez általában véve hagyományosan elfogadottnak számít a Szovjetunió külpolitikájával foglalkozó hazai történetírásban (amiben kétségtelenül szerepe van a szovjet Külügyminisztérium berkein belül kidolgozott értelmezéseknek, lévén ez az intézmény viselt közvetlen felelősséget az ország külpolitikai kurzusának megvalósulásért a vizsgált időszakban).²⁶

A szovjet történetírás, eltekintve a kötelező ideologizáltságtól, módszertani felfogásában teljes egészében a forradalom előtti pozitívizmus hagyományait követte. Emiatt a megelőző időszak történetírásának legnagyobb eredményei – különösen V. J. Szipolsz aprólékosan dokumentált munkái, amelyeket az 1990 évek szerzői egészítettek ki és dolgoz-

²⁵ *Drugaja vojna*. Moszkva, RGGU, 1996; M. I. MELTYUHOV: *Upuscennij sansz Sztalina: Szovjetszkij Szozuz i borba za Jevropu: 1939–1941*. Moszkva, Vecse, 2000.

²⁶ A Szovjetunióban – jegyzi meg A. O. Csubarjan akadémikus – a Külügyminisztérium volt a „legideológiáltabb intézmény”. (Lásd A. A. GROMIKO: *Gyiplomat, polityik, ucsonij*. Moszkva, 2000. 21.)

tak át a kibővült forrásalapotok figyelembevételével – végképp nem tekinthetők „elavultaknak” (még a tipikus szovjet terminológia ellenére sem, mert ettől eltekintve teljességgel megfelelnek a tudomány korszerű követelményeinek).²⁷ Ugyanez áll A. Sz. Orlov, A. A. Koskin, O. A. Rzsesevszkij, V. V. Szokolov, V. M. Falin és még jó néhány szerző műveire, akik alkotó módon tették magukévá a geopolitika szempontjait, amikor a Szovjetunió 1930-as és 1940-es években folytatott külpolitikai tevékenységét tanulmányozták.²⁸ Ők alapozták meg azt a tézist, hogy a szovjet külpolitika olyan geopolitikai imperatívuszok hatása alatt alakult, amelyek az orosz történelem egy évszázadán keresztül hatottak, ennél fogva főleg a társadalmi-politikai felépítésben bekövetkezett változások mutatkoztak meg egyik vagy másik konkrét akció ideologikus és propagandisztikus indoklásában.²⁹

Ezzel szemben a kommunizmusnak és a kapitalizmusnak „mint a korszak két legfőbb ellentétének” harcáról szóló alternatív nézet ugyancsak dogmatikusnak tetszik. Ebben a felfogásban a külpolitikai érdekek ideologizáltak, a „világosság” és a „sötétség” elveinek harcát jellemzik, amelyben egyfelől ott áll a civilizáció és haladás a „demokrácia”, másfelől az elmaradottság és a barbárság a „totalitarizmus” köntösében. N. A. Narocsnyickij helytálló megállapítása szerint adott esetben előállhat „egy sajátos történelmi helyzet teologizációja, amit akár emberek feletti ideálokkal azonosítanak, és hívei arra is képesek, hogy holmi utódlási érdekeket egyetemes erkölcsi eszméknek kiáltssanak ki, a vetélytársat pedig a világ ellenségének”.³⁰

Az ilyenfajta ideológiai megközelítést jól mutatja, hogy egyes történészek hogyan viszonyulnak az 1939-es szovjet–német tárgyalásokhoz, majd a Szovjetunió külpolitikai ténykedéseéhez a megállapodás után. Azok a szerzők, akik megrójják a szovjet vezetést azért, mert eltért „a külpolitika lenini elveitől”, és mert megsértette a nemzetközi jogokat, több-

²⁷ V. J. SZIPOLSZ: *Tajni gyiplotmatyicseszkiye. Kanun Velikoj Otyecseszvetvennoj vojni. 1939–1941.* Moszkva, TOO „Novina”, 1997; Uő: *Velikaja Pobeda i gyiplotmatyija.* Moszkva, „Novina”, 2000.

²⁸ A. Sz. ORLOV: *Tretij Rejh i tertij Rim.* Moszkva, 1993; Uő: *Sztalin preddverii vojni.* Moszkva, Algoritm, 2003; A. A. KOSKIN: *Japonszkij front marsala Sztalina: Tyeny Cuzimi dlinoju vek.* Moszkva, Olma-Pressz, 2004; O. A. RZSESEVSZKIJ: *Vojna i gyiplotmatyija.* I. m.; Uő: *Sztalin i Cserssill.* Moszkva, Nauka, 2004; V. FALIN: *Vtoroj front. Antigitlerovszkaja koalicija: konflikt intyereszov.* Moszkva, Centrpoligraf, 2000.

²⁹ Lásd Sztjegnyik (az Orosz Föderáció Külügyminisztériuma): *Geopolityicseszkiye imperatyivi rosszijszkoj vnyesnyej polityiki. Retroszpektivnyije aszpekti (1648–1991).* In: *Bjulletyeny naucsного szovjeta IRI RAN. Isztorija mezsdunarodnih odnosenyij i vnyesnyej polityiki Rosszii.* 1. füzet. (2002–2003.) Moszkva, IRI RAN, 2004. 31–32.

³⁰ N. A. NAROCŠNYICKAJA: i. m. 334.

nyire vagy nem vizsgálják, hogy a nagy honvédó háború előestéjén a Szovjetunió nemzeti-állami érdekei mit diktáltak a szovjet külpolitikának, vagy magasabb, általános emberi értékekre hivatkoznak, amelyekért véleményük szerint el kellett volna tekinteni az állami érdekektől – akár az állami szuverenitástól is.³¹

Anélkül, hogy itt most belebocsátkoznék ennek és más témáknak a részletes vizsgálatába, csak megjegyzem, hogy mostanáig sem sikerült meggyőző módon alátámasztani azt az 1990 táján született állítást, miszerint Sztálin nem azért ment bele 1939. augusztus 23-án a szovjet–német megállapodásba, mert az angol–francia–szovjet tárgyalások megszakadtak, hanem tudatosan választotta ezt a variánst, mert területszerzések-re és egyéb előnyökre számított.³² (Ennél is kevésbé meggyőzőnek tetszik az a primitív vádaskodás, hogy a Szovjetunió és személyesen Sztálin már akkor a „világ felosztására” törekedett Németországgal együtt, amikor 1923-ban elkezdődtek a rapallói tárgyalások.)

Ezekkel a tézisekkel közvetlen összefüggésbe hozható, hogy a Szovjetunió vezetőit megvádolták azzal, hogy ők „provokálták ki” a második világháborút: Németország megtámadására készültek, hogy azáltal vigyék végbe Európa egy részének vagy egészének a „szovjetesítését”.³³ Ennek a verzióknak a népszerűsítése országunkban Viktor Szuvorov (Rezun) *Ledokol* (Jégtörő) című könyvének a megjelenéséhez kapcsolódik, és az ő „konceptióját” támogató cikksorozathoz az *Otyecsesztvennaja Isztorija* című folyóiratban.³⁴

³¹ Lásd A. N. MERCALOV–L. A. MERCALOV: *Sztalinyizm i vojna*. Moszkva, 1994. 195–196., 202.; V. I. DASICSEV: Iz isztorii sztalinyistszkoj gyiplomatyii. In: *Isztorija i sztalinyizm*. Moszkva, 1991. 147. Részletesebben lásd J. A. NYIKIFOROV: Nyekotorije aszpekti novejszej isztorioigrafii szovjetszko-germanszkih dogovorennosztej 1939 goda. *Voproszi otyecsesztvennoj isztorii i isztorioigrafii*, 4. füzet. Moszkva, MGOPU, 2001. 56–76.

³² Ez a tézis jelenik meg például: M. I. SZEMIRJAGA: *Tajni sztalinszkoj gyiplomatyii*. Moszkva, 1992; D. G. NADZSAROV: Nacsalo vtoroj mirovoj vojni. O motyvah sztalinszkoj rukovodsztva pri zakljucszenii pakta Molotova–Ribbentropa. In: *Vojna i polityika*. Moszkva, Nauka, 1999. 85–105.

³³ Lásd J. N. Afanaszjev és V. L. Dorosenko tanulmányait a *Drugaja vojna. 1939–1945* című kötetben (Moszkva, 1996).

³⁴ V. SZUVOROV: *Ledokol*. Moszkva, 1994, 2003; V. D. DNYILOV: Sztalinszkaja sztratyejgija nacsala vojni: plani i realnoszty. *Otyecsesztvennaja isztorija*, 1995/3.; P. N. BOBILJOV: K kakoj vojnye gotovilszja genyeralnij stab RKKA v 1941 godu? *Otyecsesztvennaja isztorija*, 1995/5.; M. I. MELTYUHOV: Szpori vokrug 1941 g.: opit krityicseszkoj oszmiszljenija odnoj gyiszkusszii. *Otyecsesztvennaja isztorija*, 1994/3. 4–22.; Uő: lgyeologocszkije dokumenti maja-ijunyja 1941 g. o szobityijah vtoroj mirovoj vojni. *Otyecsesztvennaja isztorija*, 1995/2. 70–85.; V. A. NYEVEZSIN: Recs Sztalina 5 maja 1941 g. i apologija nasztupatyelnoj vojni. *Otyecsesztvennaja isztorija*, 1995/2. 54–69. – Az orosz szerzők mellett szót kapott még I. Hoffman nyugatnémet történész is, aki a Szovjetuniót ért német támadás megelőző jellegének tézisért fejtette ki. (*Otyecsesztvennaja isztorija*, 1993/4.)

Ami Szuvorov munkáit illeti, az elmúlt évtizedben nem kevés olyan tanulmány látott napvilágot, amely kimutatta állításainak teljes megalapozatlanságát és azt, hogy teljes egészükben hamis érvelésen nyugszanak.³⁵ Csakhogy hiába leplezték le őt mint történelemhamisítót, egyre folytatódtak a kísérletek, amelyek hasonló elképzeléseket sulykolnának a köztudatba a nagy honvédő háború előtörténetéről. A „totalitárius mítoszok” megdöntésére – gyakorlatilag egy új mitológia megteremtésére³⁶ – irányuló verseny váltóbotját B. Szokolov, I. Bunyin, V. Besanov, V. Kolkovszkij és egy sor más szerző vette fel, akik újabb szakirodalmi félcműveket hoztak létre a *Ledokol* szerzőjének „eszmei alapján”.³⁷

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy e műfaj népszerűségének oka a tudományon kívül keresendő, és mindenestől abba a szférába illik, amelyben mondjuk Fomenko „új kronológiájának” is akkora sikere van. (S. O. Schmidt például megjegyzi, hogy a hasonló „tudományos-üzleti vállalkozások” annak köszönhetik sikerüket, hogy „szervezőik” ügyesen használták ki az országunkban végbement alapvető politikai változások által előállt helyzetet, amikor a vélemények pluralizmusa „büntetlenséget biztosított olyan állításokért, amelyeknek nem hogy komoly, de semmiféle megalapozottsága sem volt”).³⁸

Van azután néhány történész, aki bár a külső jelek szerint elhatárolja magát Szuvorov-Rezuntól – mi több, hangoztatja is, hogy nem osztozik az ő „koncepciójában”³⁹ – mégis elképzelhetőnek tartja a *Ledokol* alaptezésének támogatását. Ezek a történészek a háborút megelőző szovjet

³⁵ A legutóbbi munkák közül lásd A. POMOGAJBO: *Pszevdoisztorik Szuvorov i zagadki vtoroj mirovoj vojni*. Moszkva, Vecse, 2002; V. Grizun: *Kak Viktor Szuvorov szocsinyal isztoriju*. Moszkva, OLMA-PRESSZ, 2003; A. ISZAJEV: *Antyiszuvorov*. Moszkva, Jauza Kiadó, Ekszmo Kiadó, 2004.

³⁶ A szakirodalomban már történtek olyan kísérletek, amikor ezeket a folyamatokat egy tágabb szociokulturális program részeként vizsgálták, a napi politikai érdekek kiszolgálásával összefüggésben. Lásd V. I. KUZIN: *Novaja mifologija o Velikoj Otyecsesztvennoj vojnye v szredsztvah masszovoj informacii*. In: *Velikaja Otyecsesztvennaja vojna: pravda i vimiszel: szbornyik sztatyej*. Szentpétervár, SZ-PbU Kiadó, 2000. 83–89.; N. I. DOROHOV: *Razoblacsenyije flaszifikacij isztorii Velikoj Otyecsesztvennoj vojni – vazsnoje napravlenyije patriotycseszkogo voszpitanija grazsdan Rosszsijszkaj Fegyveracii*. In: *Patriotyzm narodov Rosszii: tragycii i szovremennosztyj (K 60-letyiju Pobedi szovjetszkogo naroda nad fasisztszkaj Germanyjej v Velikoj Otyecsesztvennoj vojnye 1941–1945 gg.)*. Moszkva, Triada-farm, 2003. 194–203.

³⁷ B. V. SZOKOLOV: *Pravda o Velikoj Otyecsesztvennoj vojnye*. Szentpétervár, Aletyjeja, 1998; Uő: *Tajni vtoroj mirovoj vojni*. Moszkva, Vecse, 2001; V. BESANOV: *Tankovij pogrom 1941 goda*. Moszkva, ASZT Kiadó, 2000; V. KOLKOVSKIJ: *Ruzvelt protyiv Sztalina: Pobeda SZSA. Porazsenyije SZSZSZR*. Moszkva, ASZT Kiadó, 2004.

³⁸ Sz. O. SCHMIDT: „Fenomen Fomenko” v kontyeksztije izucsenyija szovremennogo isztoricseszko szoznanijija. *Iztoricseszkiye zapiszki*, 6. füzet. (124.) Szerk.: B. V. ANANYJCS. Moszkva, Nauka, 2003. 363–364.

³⁹ Részletesebben lásd J. A. NYIKIFOROV: „Nyezaplanjyrovannaja gyiszkusszija”: oszmizslenyije prodolzszajetszja. *Voproszji otyecsesztvennoj isztorii i isztoriografii*, 5. füzet. Moszkva, RIC „Alfa”, 2002.

katonai-stratégiai tervekre vonatkozó dokumentumokra hivatkoznak, amelyeket az 1990-es évek elején szabaddá tettek, valamint a küszöbönálló háborúra való felkészülés propagandaanyagaira. Az említett dokumentumok körül fellángolt vita lökést adott jó néhány olyan aktuális probléma elemzésének és értelmezésének, ami segít annak megítélésében, hogy közvetlenül 1941. június 22-e előtt mennyiben voltak megalapozottak a szovjet vezetés külpolitikai és katonai-stratégiai intézkedései. Az akkor tett lépések mennyiben feleltek meg a reális körülményeknek, és ami a fő, nem bennük rejlik-e az egyik fő oka a háború legső periódusában bekövetkezett tragédiának? A szovjet szakirodalomban ezekhez a kérdésekhez túlságosan óvatosan nyúltak: a történészek nagyobbrészt a kiemelkedő szovjet katonai vezetők emlékirataira voltak kénytelenek támaszkodni, ráadásul úgy, hogy a bennük közölt információkat legtöbbször más dokumentumokban ellenőrizni sem lehetett. Ennek megfelelően a probléma feldolgozottságának a színvonala elégtelen maradt. Az előre lépést az tette lehetővé, hogy az 1990-es évek elején számos levéltári állományt feloldottak a titkosítás alól, így a háború előtti szovjet katonai-stratégiai tervezéssel összefüggő anyagokat részletesen lehetett elemezni.⁴⁰

A legtöbb vita a körül a néhány dokumentum körül keletkezett, amelyek úgy váltak híressé, mint *Tervezetek a Vörös Hadsereg stratégiai hadra foghatóságáról*. A *Tervezetek* egyik, 1941 májusában kelt változatát számos történész egy preventív (megelőző) csapás előkészítéseként értékelte. (Hangsúlyozom, hogy módszertani szempontból fontos a megfelelő interpretáció, és ha valaki elszakad a szóban forgó dokumentum szövegétől, akkor az önkényes értelmezés hibájába eshet.)⁴¹ Ráadásul a kibontakozó vita eredeti tartalma is elhomályosult a terminológia eltérő használata miatt: a verzió védelmezői, miszerint a Szovjetunió „megelőző csapásra” készült, a fogalmat a támadás (agresszió) szinonimájaként használják, ami igencsak megnehezítette, hogy a vita résztvevői megértsék egymást, végső soron pedig megakadályozta konkrét kérdések tisztázását: például azt, hogy a dokumentum egyáltalán hitelesnek tekinthető-e.

A szovjet időkben a történészeknek nem kevés energiáját kötötte le, hogy bebizonyítsák az 1941. június 22-i német támadás megelőző jelle-

⁴⁰ Mindenekelőtt J. A. Gorkov munkáit kell kiemelni: J. A. GORKOV: *Kreml. Sztavka. Genstab*. Tver, 1995; J. A. GORKOV–J. N. SZEMIN: O haraktyere vojenno-operativnih planov SZSZSZR nakanunye Velikoj Otyecsesztvennoj vojni. Novije arhivnije dokumenti. *Novaja i novejsaja isztorija*, 1997/5.

⁴¹ Nézőpontunk részletes kifejtését ebben a kérdésben lásd J. A. NYIKIFOROV: K voproszu ob intyepretacii dokumentov kanuna Velikoj Otyecsesztvennoj vojni v szovremennoj isztoriografii. *Voproszi otyecsesztvennoj isztorii*. 3. füzet, Moszkva, MGOPU, 2000. 63–79.; lásd még a *Mir isztorii* internetes újságban olvasható cikket.

géről szóló tézis megalapozatlanságát.⁴² Mindamelllett a kérdéssel foglalkozó szakirodalomban a kutatók többnyire nem vontak éles határt a „preventív háború” – abban a jelentésében, amelyet a hitlerizmus ideológusai juttattak kifejezésre – és a „megelőző csapás” mint sajátos katonai terminus közé, ami ma bizonyos nehézségeket okoz mind a kérdés elemzésénél, mind a neki szentelt történetírásban. Márpedig magától értetődő, hogy a nyugatnémet jobboldali-konzervatív történetírók által hajtogatott „preventív háború” és a „megelőző csapás” között elvi különbség van, de ennek tisztázása az orosz történészek rengeteg idejét emésztette fel az 1990-es évek elején.

Amikor az orosz kutatók a tábornoki kar híres *Tervezeteit* megelőző csapásként értelmezik, akkor azt a fajta hadműveletet értik rajta, amely védelmi célokat szolgál az ellenség készülő (vagy már megkezdett) agressziójával szemben.⁴³ Azoknak a szerzőknek az érvelése viszont, akik a kifejezést a külső fenyegetéstől nem motivált támadás szinonimájaként értelmezték, nem mondható túlságosan meggyőzőnek. E történészek munkáiban mindenekelőtt az a szembeszökő, hogy minden esetben azonosítják a „fellépés” és az „agresszió” fogalmát.⁴⁴ Ha nem tévesztjük össze az agresszorra mért, védelmi célokat szolgáló megelőző csapást a területhódító szándékkal indított támadással, akkor látni kell, hogy a Vörös Hadsereg tábornoki karának *Tervezeteibe* nem lehet belemagyarázni olyan elképzeléseket, amelyek a szovjet vezetés „expansziós törekvéseire” utalnának. A dokumentum szövegéből világosan kitűnik, hogy a szovjet parancsnokság pontosan felmérte a Németország részéről fenyegető veszélyt, úgy értékelte, hogy csapatai felkészültek a támadásra, és a hadműveletet viszontválasznak szánta. Annál is inkább, mert a szovjet katonai doktrína és a tervdokumentumok „támadó jellege” (aminek a megalapozása néhány történésznek nem kevés erőfeszítésébe került)⁴⁵ elvileg semmiben sem tanúskodik amellet, hogy a szovjet vezetés határozatot fogadott volna el Németország megtámadásáról 1941 nyarán (vagy bármilyen más „alkalmas pillanatban”).

⁴² Lásd G. A. KUMANYEV–V. V. Kurbanov: Mif o „preventivnoj vojnye” i jego burzsuznijje priverzsenci. In: *Burzsuznijje isztorigrafija vtoroj mirovoj vojni: analiz szovremennih tyengyencij*. Moszkva, 1985; *Izstorija vtoroj mirovoj vojni, 1939–1945*. 3. k. Moszkva, 1974; I. D. OVSZJANJU: *Tajna, v kotoroj vojna rozsdalasz*. 2. kiadás. Moszkva, 1975; A. Sz. JAKUSEVSKIJ: *Pravgye vopreki*. Kijev, 1981.

⁴³ Erről lásd A. Sz. ORLOV: Rokovoj 41-j: gotovil-i li Szovjejetszkij Szozuz napagyenyije na Germanijju? *Rosszija XXI*, 2001/3. 80–81.

⁴⁴ Ebben az esetben V. A. Nyevezsin megközelítése a legárukodóbb, aki a „támadó” háborút a területszerezővel azonosította (V. A. NYEVEZSIN: *Szindrom nasztupatelnoj vojni*. Moszkva, AIRO-XX, 1997. 155.)

⁴⁵ Uo.; M. I. MELTYUHOV: *Upuscsejj sansz Sztalina*. I. m.

A szovjet katonai-stratégiai tervezés csak egy része a problémák jóval szélesebb körének, amelyek olyan kérdésekkel függnek össze, mint hogy országunk mennyire készült fel a háborúra, mik voltak az okai a Vörös Hadsereg vereségeinek 1941 júniusában, és mi volt ebben a politikai és katonai vezetés felelőssége. Számos történész – elsősorban V. A. Anfilov, M. A. Garejev, J. A. Gorkov, L. A. Bezimenszkij, O. V. Vislov és mások – országunk háborús felkészülésének kérdéseit már a széles körű felhasználásra nemrég felszabadított dokumentumokra alapozva elemzi.⁴⁶

Az „olvadás” időszakától kapott lábra és híresült el a nézet, hogy a Vörös Hadsereg vereségeit a háború elején a támadás „váratlansága” okozta. Sokan állították, hogy ha Sztálin nem méri fel rosszul a hadsereg harcalképességét, akkor a Szovjetunió már 1941–1942-ben megnyerhette volna a háborút.⁴⁷

Napjainkra a kérdés kutatásában már megfigyelhető valamelyes előrelépés. Ez annak köszönhető, hogy a szovjet vezetés 1941. június 22-ét megelőző tevékenységére olyan racionális magyarázatok születtek, amelyek nem próbálnak hivatkozni Sztálin „érthetetlen vakságára”, „rög-eszmés meggyőződésére” (esetleg konokságára, ostobaságára és ehhez hasonló tulajdonságaira), mint ahogy azt a szovjet történetírás tette a „személyi kultusz leleplezése” után, majd még inkább a „peresztrojka” éveiben. A hasonló magyarázatmodellekkel szolgáló szerzők „módszertana” azt a célt szolgálta, hogy az 1941-es vereség okait a Szovjetunióban éppen fennálló politikai rezsím szája íze szerint vezessék le – mondván, hogy a „személyi hatalom rendszerében” óhatatlanul előfordultak hasonló „megmagyarázhatatlan” melléfogások.⁴⁸ Ez az út azonban semmilyen perspektívával sem kecsegtet: egészen nyilvánvaló, hogy a politikai rezsimre való hivatkozások az adott esetben semmire sem képesek magyarázatot adni – főként azért nem, mert az ilyen horderejű döntéshozatal bármilyen országban és bármilyen rendszerben a legfelső állam-

⁴⁶ V. A. ANFILOV: *Doroga k tragegyii szorok pervogo goda*. Moszkva, Akopov, 1997; L. A. BEZIMENSZKIJ: *Gitler i Sztalin pered szhvatkoj*. Moszkva, Vecse, 2000; O. V. VISLJOV: *Nakanunye 22 ijunya 1941 goda. Dokumentalnije ocserki*. Moszkva, Nauka, 2001; M. A. GAREJEV: *Nyeodnoznacsija sztranyici vojni. Ocserki o problemnih voproszah isztorii Velikoj Otyecsesztvennoj vojni*. Moszkva, RFM, 1995; J. A. GORKOV: *Kreml. Sztavka. Genstab*. Tver, RIF, 1995.

⁴⁷ Az újabb szakirodalomból lásd például A. N. MERCALOV–L. A. MERCALOV: *Sztalinyizm i vojna*. I. m. 222., 229.

⁴⁸ Lásd különösen az A. M. Nyekrics *1941. 22 ijunya* című könyvéről a Marxizmus–Leninizmus Intézetben 1965-ben folytatott vita jegyzőkönyvét. A felszólaló történészek – A. V. Sznyegov, L. P. Petrovskij, Roscsin és maga A. M. Nyekrics – Sztálin személyétől elvonatkoztatva próbálták bírálni a rendszert. (A. M. NYEKRICS: *1941. 22 ijunya*. 2. átdolgozott és bővített kiadás. Moszkva, Pamjatnyiki isztoricseszkoj miszli, 1995.)

vezetés szűk körének az előjoga. A történelmi párhuzamok kedvelőinek figyelmét elég talán felhívunk arra, hogy Franciaország demokratikus rendszere 1940-ben nem tudta megmenteni az országot az összeomlástól, mint ahogy az Egyesült Államok vezetőit sem segítette a demokrácia abban, hogy elkerüljék a Pearl Harbor-i katasztrófát, hiába figyelmeztette őket a hírszerzés.

Ha már ennél a kérdésnél tartunk, nem árt, ha figyelembe vesszük Zsukov híres vallomását arról, hogy vezérkarunkat nem maga a támadás ténye érte a legváratlanabban, hanem a betörő hadsereg ereje és az első napokban mért csapások hatékonysága. Egy sor közvetett bizonyíték létezik arra, hogy a szovjet katonai és politikai vezetésnek nem voltak illúziói a Vörös Hadsereg támadóképeségével kapcsolatban, csak hogy hiába számoltak a két szemben álló hadsereg erőviszonyának minőségbeli különbségével, abban a pillanatban aligha prognosztizálhattak akkora mértékű vereséget, amekkorát csapataink szenvedtek el a háború első hónapjaiban. A harcckészség fokozására született intézkedések a háború előestéjén elkésztettek és felemás jellegűek voltak – de ez teljes valójában már csak az összecsapás után vált világossá. Ez esetben érdemes hangsúlyozni, hogy a katasztróféért való felelősség kérdése nem korlátozódik csupán a politikai vezetésre és személyesen Sztálinra, akit a közkeletű vélekedések szerint a veszély annyira „megbénított”, hogy a szükséges intézkedések meghozatala előtt minden esetben beugrott „Berijához egy csésze kávéra”.

Ahhoz azonban nem fér kétség, hogy a fenyegető helyzet a szovjet vezetéstől határozottabb intézkedéseket követelt volna meg a csapatok harcckészségének fokozására, mint amilyeneket előzőleg hozott. Ugyan miképp lehet értékelni a védelmi minisztérium 1941. június 18-i parancsát, amely a területi parancsnokságoktól katonai légitámaszpontok kiépítését követelte meg október 1-jei végső határidővel? E mögött a parancs mögött egyfelől a védelmi minisztérium vezetőségének józan belátása állt, hogy az elkezdett munkával előbb nem lehet végezni, ha június 1-jével az éves tervnek csak az 50%-át hagyták nekik jóvá. Másfelől azonban milyen intézkedések voltak a tarsolyukban arra az esetre, hogy ha a háború előbb elkezdődik, mint ahogy a határidő lejár? Az efféle parancsok tehát nyilvánvalóan csakis a területi parancsnokok félvezetését eredményezhették, meghagyván őket a reményben, hogy van még idejük a felkészülésre.

A mai kutatók, amikor a „váratlanságról” beszélnek, elsősorban arra céloznak, hogy a hadseregen belül nem hajtották végre a mozgósításra, a tartalékos egységek összevonására és szétfejlesztésére vonatkozó parancsokat, aminek következtében a teljességgel mozgósított Wehr-

macht, lévén nála a kezdeményezés a csapások helyének és irányának a kiválasztásában, döntő fölénybe került.⁴⁹ Ami a tragikus háborúkezdés egyéb okait illeti, azok közt a szakemberek első helyen említik a Vörös Hadsereg újrafelfegyverzési programjának befejezetlenségét (amit legkorábban is csak 1942-re terveztek), valamint a légielő szervezeti struktúrájának és a gépesített egységeknek a hiányosságait. Minden jel arra mutat, hogy ha az ország vezetése és a Vörös Hadsereg parancsnoksága csak 1940-ben kezdett a tömeges átszervezésekhez, akkor nem számolt annak valószínűségével, hogy a Szovjetunió már a következő évben háborúba lép. Márpedig ha a Vörös Hadsereg parancsnoki karának nem volt meg rá a lehetősége, hogy a hadsereget megfelelően felszerelje fegyverekkel, ellássa anyagi eszközökkel és kellőképp biztosítsa a hadmozdulatok felvonulási területét, akkor a megváltozott körülmények között még kevésbé volt képes változtatni az átszervezés rendjén, az egységek minőségi feltételein és állományán, technikai felszereltségén. Az egyik legfőbb gond a személyi állomány elégtelen felkészültsége volt valamennyi fegyvernem alegységeiben. Az üzemanyaggal és a lőszerrel való szükségaggazdálkodás, a karbantartó technika, az üzemanyag-szállítás és a hírközlés hiányosságai lehetetlenné tették a harcokszínpad és a pilóták gyakorlati felkészülését, az egységek mozgásának összehangolását a harcmezőn és a tábori feltételek biztosítását. E számos tényező együtt csakis negatív módon mutatkozhatott meg a háború kirobbanása után.⁵⁰

Napjainkra nem kevés (szovjet) hírszerzői jelentés került nyilvánosságra arról, hogy Németország a Szovjetunió megtámadására készült. Ezeket a dokumentumokat nézve arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a közhiedelem, miszerint a hírszerzés „pontosan jelentett”, nem teljesen felel meg a valóságnak. A szovjet katonai és politikai vezetőknek hagyományosan bűnéül róják fel, hogy a Wehrmacht főcsapását a délnyugati front övezetében várta. Csakhogy a publikált hírszerzői dokumentumok felületes elemzése is azt mutatja, hogy a Németországban született intézkedések túlnyomó többsége Ukrajna és a Kaukázus elfoglalásának szándékát jelezte. A történészek rendelkezésére álló anyagok ma már lehetővé teszik annak pontos megítélését, hogy az adott intéz-

⁴⁹ A legújabb kutatások közül ki kell emelni A. V. Iszajev monográfiáját, amelyet az 1941 júniusától novemberig lezajlott délnyugati irányú hadműveleteknek szentelt: A. V. ISZAJEV: *Ot Dubno do Rosztova*. Moszkva, ASZT Kiadó, 2004.

⁵⁰ *Velikaja Otyecsesztvennaja vojna. 1941–1945. Vojenno-iztoricseszkiye ocserki*. 1. k. Moszkva, Nauka, 1998. 72–93.; M. A. GAREJEV: Pricisni nyeudacs Krasznoj armii v nacsale Velikoj Otyecsesztvennoj vojni. In: *60 let szo dnya nacsala Velikoj Otyecsesztvennoj vojni*. Moszkva, 2001. 25–32.

kedéseknek megvoltak-e a maguk komoly stratégiai és katonapolitikai jellegű alapjai, és hogy értékelésüknél megosztandó-e a felelősség Sztálin, a Védelmi Minisztérium és a Vörös Hadsereg tábornoki kara között.

Természetesen figyelembe kell venni azt is, hogy a szovjet vezetőségnek nyomós oka volt rá, hogy ne higgyen maradéktalanul a hírszerzéstől kapott információknak. Azok a történészek, akik buzgón tanulmányozzák a helytálló értesüléseket tartalmazó hírszerzői jelentéseket, az esetek többségében a teljes idevonatkozó anyagot vizsgálják meg, amely anyag jócskán foglal magában pontatlan és hiányos információkat, sőt dezinformációkat.⁵¹ Ennélfogva a kérdés objektív vizsgálatának elengedhetetlen feltétele annak megállapítása, hogy milyen arányban fordulnak elő a hírszerzés által szerzett értesülések tömegében a helyes információk. Az Orosz Föderáció Szövetségi Védelmi Hivatala Központi Levéltárának dokumentumaiból összeállított gyűjtemény szerkesztői arra a következtetésre jutnak, hogy az ellentmondásos információk tengerében csak a speciális információelemző szolgálat lett volna képes eligazodni, ám ilyen 1941-ben még nem létezett.⁵² Nem véletlen, hogy a német dezinformációs kampánynak az angol hírszerzés is áldozatául esett, nem beszélve más országok hírszerzéséről, amelyek azzal számoltak, hogy mielőtt Németország megtámadja a Szovjetuniót, diplomáciai szinten tisztázódnak a viszonyok, amikor is Hitler nyomásgyakorláshoz folyamodik, kihasználva csapatösszevonásait a határokon.

Ugyanakkor a legújabb kutatások azt mutatják, hogy Sztálin és a Vörös Hadsereg tábornoki kara nem csupán látta a Németország részéről fenyegető veszélyt, hanem adekvátnak bizonyult intézkedéseket is hozott egyfelől a valószínűsített összeütközés elhárítására, másfelől a felkészülésre, ha az elkerülhetetlennek bizonyul. Ebben az összefüggésben a mai kutatók hajlanak arra, hogy felülvizsgálják a szovjet vezetés diplomáciai manővereit a háború előestéjén, illetve azokat az intézkedéseket is, amelyek a határ menti csapatok megerősítését, a védelmi állások kiépítésének erőltetését, valamint a hadműveleti tervek összeállítását és korrekcióját szorgalmazták.

Ugyanúgy, ahogy a történészek rendelkezésére álló hírszerzési anyag tömkelegéből többnyire csak a Németország szándékait helyesen megítő-
lő jelentések jönnek számításba, gyakran megesisik, hogy a június 22-ét

⁵¹ Az adott probléma szakirodalmát tekintni át tanulmányában M. I. MELTYUHOV: Szovjetszkaja razvedka i problema vnyezapnosztyi napagyenyija. *Otyecsesztvennaja isztorija*, 1998/3. 3–20.

⁵² *Székreti Gitlera na sztole u Sztalina. Razvedka i kontrrazvedka germanszkoi agresszii protyiv SZSZSZR. Mart-ijuny 1941 g.* Moszkva, Moszgorarhiv, 1995. 11–12.

megelőző, bonyolult diplomáciai manőverezések vizsgálata is csak a Szovjetunió és Németország viszonyára korlátozódik. Pedig a „nagy játszmában” – hogy Molotov kifejezésével éljünk – részt vettek más „játékosok” is. Sztálin, miközben az általános mozgósítást és a csapatok hadra fogását siettette, nem csupán azt kockáztatta, hogy Németországot „provokálja”, hanem azt is, hogy alkalmat és alapot szolgáltasson vele az angoloknak és az amerikaiaknak, hogy „higgyenek” a német támadás megelőző jellegében. Minden bizonnyal azoknak a kutatóknak van igazuk, akik sikeresnek ítélik a Szovjetunió háború előtti politikáját, hiszen az adott viszonyok között Moszkva a legfőbb feladatot oldotta meg, amikor elejét vette, hogy a Nyugat vezető országai koalícióba tömörüljenek a Szovjetunió ellen.⁵³

Ilyen módon, eltekintve most a folyamat következetlenségeitől és elentmondásosságától, a második világháború hazai történetírásában az 1990-es években bekövetkeztek bizonyos felettébb lényeges változások. Napjainkra eltűnt az egység (habár az az egység csak látszólagos volt)⁵⁴ a hazai történészek között, amely a háborús történelem fontosabb problémáinak azonos elvi értelmezésén alapult.

Újabban kísérletek történtek arra, hogy rendszerbe foglalják a publikációáradatot és kiválasszák az események és dokumentumok értékelésének jellemző típusait, ám ezek a próbálkozások korántsem tekinthetők kielégítőnek. A. N. és L. A. Mercalov három irányzatot különít el a nagy honvédő háborúról szóló történetírásában: a „pszeudomarxistát”, az „antimarxistát” és a „tudományosat”. Szerintük az első irányzat képviselői „a marxizmus–leninizmus álcájába” bújva őrzik a harmincas–ötvenes évek tradícióit; a második csoportot „személyes ambíciók” és „hatalomvágy” mozgatja. A harmadik, a tudományos irányzat pedig „beszorult a két szélsőségesen agresszív irányzat közé”, és „miatt igen szorongatott helyzetbe került”.⁵⁵ Ezenkívül Mercalovék szemé-

⁵³ Lásd például V. J. SZIPOLSK: *Tajni gyiplotmatyicseszkiye*. I. m. ; J. N. KULKOV–M. J. MJAGKOV–O. A. RZSESEVSZKU: *Vojna 1941–1945. Fakti i dokumenti*. Moszkva, OLMA-Pressz, 2001; V. I. TRUBINKOV: *Szovjetszkaja gyiplotmatyija nakanunye Velikoj Otyecsesztvennoj vojni: uszilija po protyvogyejsztviju fasisztszkaj agressziji*. In: *60 let szo dnya nacsala Velikoj Otyecsesztvennoj vojni*. I. m. 12–19.

⁵⁴ A. M. Szamszonov akadémikus például, amikor 1989-ben újságírók kérdéseire válaszolt, bevallotta: „a szovjet történészeket különböző szempontok vezérelték, de álláspontjuk kifejtésére nem volt lehetőségük.” (*Mologyezs Esztynii*, 1989. augusztus 19. 1.); lásd még Uő: *Nyedosztjoniye metodi v szporah sz inakomiszljascsimi. Voproszi isztorii*, 1989/11. 178–179.

⁵⁵ A. N. MERCALOV–L. A. MERCALOV: *Sztalinyizm i vojna*. I. m. 5. 389–390. o.; Uők: „Nyepredszkazujemoje prosloje” ili prednamerennaja lozs? *Szvodbnaja miszl*, 1993/4. 45–46.; Uők: *Mezsdu dvumja krajnosztyami, ili kto szoorugyl „Ledokol”? Vojenno-isztorieszkij zszurnal*, 1994/5.

ben (meg sok más szerző szemében is) a tudományosság kritériuma a „sztálinizmushoz való viszonyuláson” fordul meg. Például amikor a szovjet periódus történészeinek munkásságát értékelik, az egyes művek „tudományossági fokát” közvetlen összefüggésbe hozzák azzal, hogy milyen mértékben kritizálják Sztálint és korszakát. „A sztálinizmushoz való viszonyulás ma is értékmérője a professzionális és a politikai kultúrának” – állítják, amikor a kortárs történetírásról beszélnek.⁵⁶ Merkalovék felfogásában a „sztálinizmus” mindenre kiterjedő fogalom, elannyira, hogy ha valaki elejt egyetlen szót, amely az 1930-as évek egyik vagy másik állami rendelkezését védi, vagy akár csak nem kellő felháborodással beszél Sztálin személyiségéről és tevékenységéről, az szerintük már a „sztálinizmus rehabilitációját” kísérli meg, következésképpen „a tudományos gondolkodással összeférhetetlen módon” jár el.⁵⁷ (A szerzők egy meghatározott csoportja lényegében tagadja munkáiban, hogy a 30-as és 40-es években az államnak bárminemű pozitív hozama lett volna a társadalom életében: azt állítják, hogy a „sztálinizmus” fennállása idején minden eredmény, beleértve a nagy honvédő háborúban aratott győzelmet is, a párt- és állami apparátus erőfeszítései ellenében született meg, és csak véletlenül történt, ha éppen egybeesett az ország és a nép érdekeivel.)⁵⁸

A háború előtti korszak és a háborús idők történelmi vizsgálatának negativista megközelítésének jellegzetességei alapján joggal beszélhetünk a „mercalovizmusról” mint a történetírás egyfajta jelenségéről.⁵⁹ A Merkalovék által demonstrált felfogás gyengéi azonban eléggé nyilvánvalók, és teljes világossággal azoknak a szerzőknek a munkáiban mutatkoznak meg, akik konkrétan megnevezik, hogy kiknek a kutatásaira támaszkodtak.⁶⁰ A történészek szétválasztása „újítókra” és „konzervatívokra”, a „valódi tudomány” keresése valahol középen (de okvetlenül ott, ahol az író szempontjai találhatóak)⁶¹ nemcsak felületesnek tetszik, ha-

⁵⁶ Uő: *Sztalinyizm i vojna*. I. m. 73–74. Lásd még A. N. MERCALOV: *Sztalinyizm i oszvescsenyije proslogo*. In: *Isztorija i sztalinyizm*. Moszkva, 1991. 391.

⁵⁷ A. N. MERCALOV–L. A. MERCALOV: *Sztalinyizm i vojna*. I. m. 9–10.

⁵⁸ Lásd például a fejtegetést a bürokratikus rendszerről mint a „sztálinista vezetés” alkotóeleméről: a bármilyen rangú köztisztviselők csakis ártani tudtak az országnak és a népnek, vélik Merkalovék, merthogy maguk is egy „autoritárius rendszer” részei voltak. Uo. 294–295.)

⁵⁹ O. A. RZSESEVSZKIJ: *Isztorija vojni – bez sztyereotipov i podtaszovok*. *Krasznaja zvezda*, 1993. május 6. 2.; V. Sz. BUSIN: *Stalinismus und Merzalismus*. *Gyeny litteraturi*, 1998. július; V. KONOVALOV: *Jescso raz o „mercalovscsinye”, o Velikoj Otyecsesztvennoj vojnye i o marsale G. K. Zsukove*. *Gyialog*, 1998/2.

⁶⁰ Lásd például I. N. FILIMONOV: *Szovjetszko–germanszkije otnosenijja 1939–1941 gg. v otyecsesztvennoj isztoriografii*. Kandidátusi disszertáció. Moszkvai Tanárképző Egyetem, Moszkva, 1997.

nem biztos támpontot sem ad az utóbbi években a második világháborúról kiadott szakirodalom tengerében.

Nézetünk szerint két meghatározó irányzat létezik, amely markánsan elkülönült egymástól a peresztrojkat követő történetírásban.

Egyfelől egyértelművé vált számos történész törekvése, hogy radikálisan felülvizsgálja azokat az alapvető állásfoglalásokat, amelyeket a szovjet tudomány dolgozott ki a korábbi években. Napjainkra kialakult egy egységes áramlat, amely feltételeken revizionistának nevezhető, mert alaptézise az, hogy a szovjet háborús történetírás merő hamisítás, és minden egyes állítása átvizsgálásra (revizióra) szorul.

A szóban forgó terminus tartalmilag azonban mást takar az orosz valóságban, mert van egy sajátossága az ugyancsak revizionistaként jellemzett külföldi irányzatokkal szemben.⁶² Az a revizionista törekvés ugyanis, hogy a világháborúk történetírásából kiiktassanak mindenfajta „ideológiaiailag motivált koncepciót”, és a „történelmet a tényeknek megfelelően mutassák be”,⁶³ nem látszik eléggé konkrétnek, következésképpen alkalmatlan a gyakorlati használatra, mivel minden történésznek ideológiai beállítódásától függetlenül közös célja az, hogy interszubjektív tudást szerezzen a múlttól.

Másfelől az orosz szakemberek többsége nem látja indokoltnak, hogy megtagadja a szovjet történetírás teljesítményeit. Ez korántsem jelenti a korábbi nézetek dogmatikus követését és az utóbbi években napfényre került dokumentumok figyelmen kívül hagyását – egyszerűen arról van szó, hogy az esetek túlnyomó többségében ezek a dokumentumok a korábbi értelmezéseket támasztják alá.

A legújabb szakirodalom által javasolt teljes „átgondolás” mindekelőtt arra irányul, hogy a világméretű konfliktus kialakulásában a Szovjetunió és a többi nagyhatalom szerepét „átvizsgálják”. Különös azonban, hogy a szerzők Angliát, Franciaországot, Lengyelországot, az USA-t és más országokat mintha nem tekintenék a világpolitika teljes értékű szereplőinek, aminek következtében azok mint holmi statiszták, vagy másodrangú tényezők, a háború előtt események sajátos „szenve-

⁶¹ Egy a legutóbbi hasonló példák közül: T. V. ANVIZIMOVA: Vojenno-polityicseskijje oznosenyjija mezsdu SZSZSZR i Germanijijej v 1922–1941 gg. *Vojenno-iztoricseskijj zurnal*, 2004/10. és 11.

⁶² O. A. RZSESEVSZKIJ: *Vojna i isztorija*. I. m. 51–53. – Az amerikai szakirodalomban a második világháborúról megjelenő „revizionizmust” orosz „megfelelőjével” lényegében csak az köti össze, hogy kritikus módon fordul szembe a történetírás „hivatalos” (vagy „hagyományos”) álláspontjával, ami viszont a felállított tézisek lényegét (a kritikai tartalmat) illeti, abban jelentősen különbözik tőle.

⁶³ V. E. MOLOGYAKOV: *Berlin–Moszkva–Tokio: k isztorii nyeszosztojavsejszja „oszi”, 1939–1941*. Moszkva, 2000. 7.

dő” felei jelennek meg e történelmi munkák lapjain. Tehát a ténylegesen tevékeny alanyok szerepét Németországra és a Szovjetunióra osztják. Szemben a szovjet történetírással, ahol a „körülmények áldozata” leggyakrabban a Szovjetunió volt, ezt a szerepet most a „demokratikus” országok töltik be, amelyek beszorultak a két „totalitárius fenevad” közé. Az 1990-es évektől fogva számos publikáció azt sugallja, hogy a Szovjetunió viszonyának alakulása Angliával és Franciaországgal elsősorban a szovjet vezetés álláspontjától függött, amit alapvetően Sztálin „angolelles beállítódása” határozott meg, vagy éppen az, hogy Hitler „lélekben” közel állt hozzá.⁶⁴ Anglia és Franciaország politikája ezekben a munkákban reakció a Szovjetunió tevékenységére. Ennélfogva azok a kérdések, amelyek a brit és a francia kormány külpolitikai céljait, a megvalósításuk felé tett lépéseit, a két ország pozíciójából fakadó hatásokat világítanak meg az események általános menetére, lényegében kikerültek a vizsgálat alól. Ilyen megközelítésben a Szovjetunió külpolitikája látszólag alig vagy egyáltalán nem függött más országok politikájától. Ha továbbvisszük ezt a logikát, akkor a balti államok Szovjetunióhoz csatolása 1940 nyarán egy jóval korábban eltervezett akciónak tetszik, amely fokozatosan zajlott le (nem pedig közvetlenül a szovjet–német egyezmény megkötése után), és kizárólag azért, hogy az ország kiélezze Angliával és Franciaországgal való viszonyát.⁶⁵

Így történt, hogy az 1980-as évek végétől kezdve a történetírás álláspontja fokozatosan megváltozott: eszerint a Szovjetunió a második világháború előestéjén és kezdetén Németország mellett a világpolitika meghatározóan tevékeny alanya volt. Ezzel párhuzamosan azokból a kísérletekből, amelyek a szovjet vezetés motívumait derítették volna fel külpolitikai döntéseiben, rendre kimaradtak az olyasfajta utalások, mint hogy a Szovjetunió érdekelt volt az európai béke megőrzésében – ehelyett a történészek szívesebben beszéltek a sztálini külpolitika „birodalmi tradícióiról”, „nagyhatalmi ambíciókról”, Sztálin igyekezetéről, hogy egymásnak ugrassza a kapitalista hatalmakat, valamint személyes ellen- és rokonszenveiről.

Az efféle nézetek elharapózásáról tanúskodik az a tény, hogy különféle történészek írásaiból egyenesen az derül ki: a második világháború kirobbanásában Németország és a Szovjetunió bűnrészesége „nyilvánvaló és régóta bizonyított”, ha pedig valaki kételkedik ebben, az „szent-

⁶⁴ V. I. DASICSEV: Pakt Gitlera-Sztalina: mifi i realnoszty. *Isztoriki otvecsajut na voproszi*. 2. füzet. Moszkva, 1990. 268.

⁶⁵ M. I. SZEMIRJAGA: *Tajni sztalinszkoi gyiplomatyii*. I. m.; M. I. MELTYUHOV: Naracsivanyije szovjetszkogo vojennogo priszutsztvija v Pribaltyike v 1939–1941 godah. *Otyeacsesztvennaja isztorija*, 1999/4.

segtörést” követ el.⁶⁶ Állítják ezt annak ellenére is, hogy az utóbbi idők legjelentősebb dolgozatai egyhangúan elvetik ezeket nézeteket – mindekelőtt azért, mert módszertanilag hibásak és szemet szűrőan ellentmondanak a tudományban felhalmozódott tényanyagnak. Mivel az az állítás, hogy a szovjet–német politikai és gazdasági kapcsolatok azonos jelentőségűek lettek volna azokkal a diplomáciai és más jellegű lépésekkel, amelyek a kollektív biztonság érdekeit szolgálták (a szovjet–francia és a szovjet–csehszlovák kölcsönös segítségnyújtási egyezmények megkötése stb.), hibás, hiszen a történelmi tények elhallgatásán vagy egyéb mesterkedéseken alapszik. Már csak azért is, mert az utóbbi években olyan kiegészítő dokumentumok (például Dimitrov naplója, Majszkij naplója stb.) kerültek a történészek elé, amelyek a Szovjetunió vezetésének azt a komoly szándékát bizonyítják, hogy szövetséget kössön Nagy-Britanniával és Franciaországgal, és azt, hogy a hasonló törekvések a Szovjetunió külpolitikájában az 1930-as években végig prioritást élveztek.⁶⁷

A kortárs történetírásnak van még egy vízvonalas vonala, amelyre érdemes figyelniük a történészeknek, akár egyik, akár másik módszer követői. Arról van szó, hogy a feltételesen a tradicionális iskolához sorolható kutatók inkább szem előtt tartják a történelmi kutatásnak azokat az elveit és módszereit, amelyeket az elmúlt évtizedek történészei és tudományfilozófusai közösen határoztak meg mint a tudományosság kritériumait. A nagy honvédő háború előtörténetének „újragondolására” manapság jelentkező kísérletek viszont többnyire csak úgy képesek megállni a lábukon, hogy nem veszik tudomásul vagy kifejezetten megtagadják ezeket az elveket.

A történettudomány kidolgozta és állandóan tökéletesíti a történelmi bizonyítékok kritikai módszereit – és eszerint a forrásokhoz való kritikai viszonyulás az előfeltétele minden, tudományosságra igényt tartó történelmi gondolatrendszernek. Ami azonban a mai orosz revizionistákat illeti, az általuk kínált értékelések és magyarázatok gyakran alapulnak olyan források felhasználásán, amelyek hitelessége erősen kétséges. Különösen érvényes ez Sztálinnak a Központi Bizottság 1939. augusztus 19-i ülésén mondott beszédének a szövegére, amely néhány

⁶⁶ V. A. SZAHAROV: Kto nyeszet otvetsztvennoszty za prevrascsenijje „sztrannoj vojni” v obszcejevropejszkujú? *Vojenno-izsztoricseszskij arhiv*, 2004/8. 133. – A tanulmány szerzője azonban éppen erre tesz kísérletet: jellemző ez esetben a folyóirat szerkesztőségének álláspontja, amikor a tanulmányt a „Nem hagyományos (!) történetírás” blokkban helyezi el.

⁶⁷ L. V. POZGYEJEVA: Dnyeinyvik I. M. Majszkogo. Iz zapiszej o britanszknoj polityike 1938–1941 gg. *Novaja i novejsaja izsztorija*, 2001/3.; P. SZTYEGNUJ–B. SZOKOLOV: I. M. Majszkij: szvigyetyelsztvo ocsevidca (K 60-letyiju nacsala vtoroj mirovoj vojni). *Mezsdunarodnaja zszizny*, 1999/8.

szerző szerint „döntő bizonyíték” arra, hogy a Szovjetunió bűnrészes lett volna a második világháború kirobbanásában.⁶⁸ Hézagpótló bizonyítékokat lehet konstruálni idézetek megcsonkításával is (az efféle „kutatói módszer” különösen jellemző Szuvorov-Rezunra és néhány követőjére). Megfigyelhető volt ez a *Ledokol* megjelenését követő vita tetőfokán is, amikor I. Sztadnyuk Molotovval saját személyes beszélgetésére hivatkozott, aki – ha hinni lehet Sztadnyuknak – a Vörös Hadserg tábornoki karának javaslatát említette neki, miszerint a németekre megelőző csapást kell mérni, amit Sztálin elutasított. Ezt a hivatkozást használta fel azután V. Szuvorov egyik legkövetkezetesebb híve – M. I. Meltyuhov⁶⁹ – annak magyarázatára, hogy a szovjet kormány úgymond átütözte Németország tervezett megtámadását. A részletet Meltyuhov Molotovtól való (!) idézetként használta, ráadásul olyan módon kurtította meg az alapszöveget, hogy szó sem esik benne a tábornoki kar javaslatának védelmi jellegéről (pedig a Németország részéről közvetlenül fenyegető veszély pillanatában fogant), így a közlés lényege alapvetően megváltozott, és ahelyett hogy a *Ledokol* szerzőjének téziséét cáfolná, éppen azt „igazolja”.⁷⁰

Ráadásul a revizionisták által konstruált kép, ha lehet így kifejezni, „háttérből származó” forrásokra támaszkodik, amelyeknek ők az események rekonstrukciójakor nemcsak önálló, hanem gyakran meghatározó jelentőséget tulajdonítanak. A tábornoki kar 1941 tavaszán összeállított tervezetvázlatát a stratégiai hadrafoghatóságról jóval fontosabb tanúságnak tekintik a Szovjetunió háborúra való felkészülésének a szempontjából, mint a legfelső szinten jóváhagyott *Tervezeteket* 1940 őszéről. Emellett V. V. Visnyevszkij író naplóját, amely a forradalmi messianizmus szellemében fogalmazott kijelentéseket tartalmaz, az egyik legmegbízhatóbb forrásként kezelik Sztálin és a Politbüro külpolitikai elkép-

⁶⁸ J. N. AFANASZJEV: *Drugaja vojna: isztorija i pamjaty*. In: *Drugaja vojna, 1939–1945*, Moszkva, 1996; V. Dorosenko: *Sztalinszkaja provokacija vtoroj mirovoj vojni*. Uo. 60–75.; T. Sz. BUCSUJEVA: „... Proklinaja, poprobujtye ponyaty”. *Novij mir*, 1994/12.; D. G. NADZSAFOV: *Nacsalo vtoroj mirovoj vojni*. I. m. 96–97. – Arról, hogy a *Novij mir*ben közölt szövegnek semmi köze sincs a Politbürohoz, hanem a francia hírszerzés ügynökjelentéseit ismerteti, lásd L. A. BEZIMENSZKIJ: *Szovjetszko–germanszkije dogovori 1939 g.: novije dokumenti i sztarije problemi*. *Novaja i novejszaja isztorija*, 1988/3.

⁶⁹ Maga V. Szuvorov-Rezun említi Meltyuhovot (akárcsak V. A. Nyevszint, B. V. Szokolovot, N. Sz. Lebegevet és néhány más szerzőt) azoknak a „professzionális történészeknek” a sorában, akik megfelelőképpen „bírálták felül a hivatalos nézőpontot a háborúról”. (V. SZUVOROV: *Szovjetszkij Szozuz gotovilszja k agresszii*. <http://www.smena.ru/arc/22922-log.html>.)

⁷⁰ M. I. MELTYUHOV: *Upuscennij sansz Sztalina*. I. m. 411.; I. Sz. SZTADNYUK: *Nyesto o sztalinizme*. In: *O nyih hogylli legendi*. Gyűjteményes kiadvány, Moszkva, 1994. 423–424.

zeléseinek rekonstrukciójához.⁷¹ Hasonló példa erre az a túlzott figyelem, amelyet Sztálin fellépésére fordítanak a Vörös Hadsereg Katonai Akadémiájának végzős növendékei tiszteletére adott fogadáson 1941. május 5-én. Az évek során voltaképpen mindig a tábornoiki kar tervezetének vázlatára és az említett fogadáson mondott beszéd szövege szolgált ürügyként egy-egy „váratlanul fellángolt” vita kezdeményezéséhez, és végső soron ezekre hivatkozva próbálják azt a benyomást kelteni, hogy a kérdés, miszerint a Szovjetunió 1941-ben Németország megtámadására készült, további kutatásokat igényelne az „újabban nyilvánosságra került” dokumentumok fényében.⁷² A revizionista történészek kutatói stílusának ezt a sajátosságát talán úgy lehet jellemezni, mint valamifajta „kutatói mindenevést”, mert saját álláspontjuk igazolása érdekében változtatás nélkül felhasználnak minden olyan kezükbe kerülő anyagot, amely „megfelel” a számukra megfelelő értelmezésnek, végkövetkeztetésnek.

Nem kevés kétség merül fel akörül sem, hogy miképpen épül fel egy-egy értelmezés. Például amikor a revizionista történészek a második világháború kitörésében döntő jelentőségű körülménynek ítélik meg az 1939. augusztus 23-i szovjet–német egyezményt, akkor nem valamilyen láncolat elemeként, hanem elszigetelten vizsgálják, függetlenül az 1938-as müncheni megállapodástól és más hasonló, korábbi eseményektől.

A legújabb történetírásban komoly ellentéteket szül a szovjet külpolitika céljainak megítélése is. Az 1930-as évek végén az országban fennállt politikai rendszerre való tekintettel a történészek lényegében Sztálin és a hozzá közel álló körök céljairól és viselkedésük motívumairól vitatkoznak. Ezeknek a motívumoknak a rekonstrukciója felettébb bonyolult problémákat vet fel, és nem csupán a történészek rendelkezésére álló források korlátozottsága, hanem a módszertani jellegű nehézségek miatt is. Azok a kísérletek, amelyek szubjektív tényezőkkel – egyes személyek szándékaival, elgondolásaival, belső indítékaival – operálnak, azt a veszélyt rejtik magukban, hogy a történészek ingoványos talajra tévednek magyarázataikban. Amikor ugyanis egy történelmi személy személyes vonásait boncolgatják (és közben óhatatlanul kinyilvánítják a maguk kedvező vagy elutasító viszonyulását hozzá), akkor előbb-utóbb erre az

⁷¹ M. I. MELTYUHOV: *Upuscennij sansz Sztalina*. I. m. 421–422.

⁷² Lásd pl. V. A. Nyevevszin egyik utolsó munkáját, aki jó néhány éven át nem kis erőfeszítéseket tett arra, hogy „rávilágítson Sztálin szavainak mélyebb értelmére”, amelyeket a végzős növendékek előtt mondott: V. A. NYEVEVSZIN: I. V. Sztalin nakanunye „bolsoj vojni” (máj–júny 1941 g.): po matyerialam „nyezaplanyirovannoj” gyiszkusszii rosszizszkih isztrorikov. In: *Belarusz v godi Velikoj Otyecsesztvennoj vojni: uroki isztorii i szovremennoszty*. Minszk, A Belorusz Tudományos Akadémia Történeti Intézete, 2004. 33.

alapra építik fel az illető egyik vagy másik cselekedetének a magyarázatát. Azután ezek a pszichikai megnyilvánulások – szándékok, érzések, átélt megrázkódtatások – bekerülnek annak az eseménysornak az okai közé, amelyek ténylegesen a fizikai világban játszódtak le. Előfordul például, hogy a kutató bizonyos szándékot tulajdonít Sztálinnak, azután ebből mint tényből kiindulva fantasztikus ok-okozati összefüggéseket képes felfedezni. Valahogy így történt azokkal a történészekkel is, akik azt a szándékot tulajdonítják Sztálinnak, hogy végre akart hajtani egy támadást Németország ellen, mégpedig a „lenini végakaratra” megfelelően, miszerint a kapitalizmusnak háború útján kell véget vetni.⁷³

Mindemellett a dokumentumok vagy emlékiratok értelmezésekor nem mérlegelik, hogy milyen volt a szerzők világnézete, márpedig ennek figyelembevétele nélkül az adekvát értelmezés egyszerűen lehetetlen. Erre a legjobb példa megint csak az, hogy a történészek többsége minden kritika nélkül fogadta el, hogy a Vörös Hadsereg tábornoki karának *Tervezete* javaslat a háború kirobbantására. Ezzel az értelmezéssel először alighanem a dokumentum első közlője, B. D. Danyilov állt elő, aki akkor egyértelműen Szuvorov-Rezun „koncepciójának” hatása alatt volt, és a dokumentum szerzőinek abba a mondatába, hogy „az ellenséget meg kell előzni a szétfejlődésben és váratlan csapást kell mérni rá”, lelkesen magyarázta bele a maga igazát. Mindennek a tetejébe nem vette figyelembe azt a tény sem, hogy a titkosítás alól feloldott szovjet katonai-stratégiai dokumentumok a háború kitörését követő adott pillanatok teoretikus feltételezéseit tartalmazzák, márpedig a hadműveletek megindítása és a két fél főerőinek összecsapása időben végképp nem esett egybe.⁷⁴ Továbbá jó néhány történész teljesen figyelmen kívül hagyta az események közvetlen, következőképpen kellőképpen tájékozott tanújának és résztvevőjének – C. A. Szudoplatovnak – a véleményét, aki részt vett a Szovjetunió háború előtti tervei körül kibontakozott vitában. „Teljes felelősséggel állíthatom azonban – jelentette ki –, hogy a Németországgal szemben indítandó, úgynevezett megelőző háború terve nem létezett. Zsukov és Vasziljevskij azt javasolta, hogy előzzük meg a németeket a csapatok stratégiai hadrafoghatóságában arra az esetre, ha elkezdődnének Németországgal a hadműveletek.” Ennek fényében az a szakirodalomban gyökeret vert vélemény, hogy 1941 tavaszán a szovjet katonai és politikai vezetés egy Németországgal szembeni megelő-

⁷³ V. A. Nyevezsin említett írásaiban főként erre építi fel interpretációját az 1941 tavaszából származó propagandaanyagokról.

⁷⁴ *Velikaja Otyecsesztvennaja vojna. 1941–1945. Vojenno-izsitoricseskije ocserki.* I. m. 106–107.

ző csapást mérlegelt volna, elvethető. Azaz e verzió képviselői kénytelenek lesznek újabb segédanyagot felkutatni a tábornoki kar májusi tervezetéről vallott álláspontjuk igazolására, mert így magyarázatuk nem kellően megalapozott.

Végül még egy körülményre hívnánk fel a figyelmet. A revizionista irányzatok megjelenése a második világháborúról szóló történetírásában nincs közvetlen összefüggésben korábban ismeretlen dokumentumok vagy visszaemlékezések felbukkanásával.⁷⁵ A tudomány fejlődéstörténetét tekintve ebben nincs semmi meglepő: az új elméleti paradigmák átvételét az esetek többségében nem logikai-metodológiai érvek indokolják, hanem egyéb, nem racionális tényezők, amelyeknek általában nincs közük a tudományhoz. „Az ilyen típusú döntés – figyelmeztet Thomas S. Kun amerikai tudománytörténész – alapulhat akár a hiten is.”⁷⁶ A történeti kutatás szempontjából ez különösen igaz: a történelmi megismerés egyik legfontosabb sajátossága az, hogy a kutatások irányultsága, a problémák felvetése és a történeti források értelmezése minden esetben egyik vagy másik filozófiai iskola elméleti rendszerére alapul.⁷⁷

Ezért az orosz revizionisták arra való hivatkozása, hogy a nagy honvéd háború előtörténetének eseményeit taglaló munkáikban valamifajta „valódi tudományosság”, objektív látásmód érvényesül, amely lehetővé teszi, hogy kiküszöböljék mind a „hivatalos” történetírás, mind annak ellenlábasa, a Szuvorov-Rezun-féle „verzió” ellentmondásait és képtelenségeit, megalapozatlannak tetszik.⁷⁸ Az irányzat képviselőinek dolgozataiban azok a magyarázatok és elemzések ismétlődnek vagy jelennek meg valamilyen változatukban, amelyeket korábban angol–amerikai és nyugatnémet történészek dolgoztak ki, és amelyeket tőlük vett át az orosz emigráns publicisztika.⁷⁹ Az a kérdés: segítik-e ezek a véle-

⁷⁵ Az ilyen szellemű szakirodalomban helyenként találkozni lehet annak beismerésével, hogy a „Szovjetunió történelmének átértékelése [...] azokkal a kutatásokkal kölcsönhatásban ment végbe, amelyeket a nyugati történetírás végzett el a Szovjetunió 1939–1941 közötti külpolitikájáról”. (M. I. MELTYUHOV: *Upuscennij sansz Sztalina*. I. m. 8.)

⁷⁶ Thomas S. KUN: *Sztruktura naucsnih revolucii*. Moszkva, Progressz, 1975. 207., 324–325.

⁷⁷ B. CROCE: *Tyerorija i isztorija isztoriografii*. Moszkva, 1998. 17.

⁷⁸ M. I. MELTYUHOV: Kanun Velikoj Otyecsesztvennoj vojni: gyizkusszija prodolzajetszja. In: *Szerija „AIRO – naucsnija dokladi i gyizkusszii”*. Moszkva, 1999. 5.; Uő.: *Upuscennij sansz Sztalina*. I. m. 8. Hasonló szándékokról nyilatkozott V. A. Nyeveszin is. (*Nyezaviszimaja gazeta*, 2001. június 21.)

⁷⁹ A. AVTORHANOV: Zakulisznaja isztorija pakta „Ribbentrop-Molotov”. *Kontyinyent*, 1975/4.; J. A. GNYEGYIN: *Iz isztoriii otnosenij mezsdu SZSZSZR i fasisztszkaj Germanyijej: dokumenti i szovremennije kommentarii*. New York, „Hronyika” Kiadó, 1977; M. GELLER–A. NYEKRICS: *Utopija u vlasztyi: Isztorija Szovjetszkogo Sojuza sz 1917 goda do nasih dnejev*. 1–2. k. Frankfurt-am-Main, 1982; V. N. RAPOPORT–J. A. GELLER: *Izmena Rogyinye*. Moszkva, RIK „Sztrelec”, 1995.

mények „a történetírást megfeleltetni a tényeknek”, vagy csak megnehezítik az események objektív képének kialakítását és végső soron egy új mitológia megteremtését eredményezik? A retrospektív analízis alapján úgy tűnik, hogy az orosz revizionizmusnak az utóbbit sikerült inkább megvalósítania.

„Az átpolitizáltság – régi és kivédhetetlen csapás a történettudományra – írja J. A. Poljakov akadémikus. – A történeti műveknek azonban mindig megvolt és megvan a maguk politikai és ideológiai alapja, és nemcsak azoknál a történészeknél, akik a szovjet korszakban tevékenykedtek. A történelem által emelt emlékműveket mindig a politika lámpásai világítják meg. A történeti művek attól lesznek értékesek, ha a szerző saját politikai szimpátiáitól vagy antipátiáitól függetlenül, hiteles dokumentumokra és tényekre támaszkodva az események objektív értékelésére törekszik.”⁸⁰ A mai éles vitákat nem az gerjeszti, hogy az utóbbi években korábban nem nyilvános dokumentumok és új tények kerültek napvilágra. A viszály gyökere a történelemkutatás alapjainak filozófiai, ideológiai és társadalompolitikai változásaiban keresendő. A szovjet történetírás a marxista ideológiára és módszertanra épült, amitől az 1990-es években nagy számban fordultak el a szakemberek. Manapság a történészek nem kevés idejét köti le az új filozófiai-módszertani alapok keresése, aminek önmagában is megvan a maga társadalmi jelentősége. És a nemritkán egymástól szögesen eltérő álláspontok éppen a különböző módszertani és ideológiai felfogásból adódnak. Ez az igazi oka annak a körülménynek, hogy az új dokumentumanyagok megjelenése mit sem változtat a különféle koncepciók híveinek álláspontján, mert többnyire sikeresen interpretálják őket – saját nézeteiknek megfelelően.

Fordította: Székely Ervin

⁸⁰ J. A. POLJAKOV: *Isztoricsezskaja nauka: ljugyi i problemi*. Moszkva, 1999. 209.